

סיפור תרבות

יהודי תוניסיה
וארצות מוסלמיות אחרות

ירון צור

מרכז ולמן שזר לתולדות ישראל

ירון צור

סיפור תרבות

יהודי תוניסיה

וארצות מוסלמיות אחרות

ירון צור

סיפור תרבות

יהודי תוניסיה
וארצות מוסלמיות אחרות

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

Yaron Tsur

The Evolution of a Culture
The Jews of Tunisia and other Islamic Countries

ערך והביא לדפוס יחזקאל חובב

ר

מסת"ב 965-227-184-5 ISBN

מספר קטלוגי 185-500 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל,

ירושלים תשס"ג

© Copyright by The Zalman Shazar Center, Jerusalem

Printed in Israel, 2003

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן,
אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה,
ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר מחשב ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

9	הקדמה
13	פרק ראשון: סיפורו של ניסים סרוסי
16	פרק שני: רבדים של תרבות
27	פרק שלישי: מוסלמים ויהודים: דמיון ושוני לפני התמורות 1. הדת 27; 2. הלשון 31; 3. עושי הנפלאות 33; 4. השוק 35; 5. מכלכלה אזורית לשוק עולמי 40
42	פרק רביעי: בראשית התקופה הקולוניאלית 1. הרב המשכיל מול המורה המודרני 43; 2. המאמץ שנכשל להיעזר בניצני הציונות 47; 3. פריחת הספרות הערבית-היהודית 51
57	פרק חמישי: ניצחון ההתמערבות 1. במבט כולל 60; 2. ושוב לתוניסיה 63
70	פרק שישי: מוסלמים, יהודים והלאומיות בין שתי מלחמות העולם 1. בסבך הלאומיות המתעוררת 70; 2. במבט כולל 77
80	פרק שביעי: סיפורה של חביבה מסיכה 1. דרכה של זמרת יהודייה 81; 2. יהודייה בפנתאון התוניסאי הלאומי 89
92	פרק שמיני: השמרנים בג'רבה
99	פרק תשיעי: התרבות העברית החדשה 1. העברית והעלייה בין המלחמות 99; 2. מלחמת העולם השנייה כתקופת מפנה 101; 3. העלייה ובעיותיה 106
113	סוף דבר
117	ביבליוגרפיה נבחרת
119	רשימת האיורים

לאברהם הטל והרב בנימין כהן
פול סבאג וז'וליאט בסיס
על שהיו הראשונים שפתחו בפני
את שעריה השונים של יהדות תוניסיה

*A Robert Attal, au rabbin Benjamin Cohen,
à Paul Sebag ainsi qu'à Juliette Bessis
qui furent les premiers à m'ouvrir les diverses portes
du judaïsme tunisien*

הקדמה

מטרתו של ספר זה חורגת מהיקפו המצומצם. ייעודו המקורי היה לספר מה קרה מבחינה תרבותית ליהודי ארצות האסלאם בזמנים החדשים. כוונתי הייתה לתת בידי תלמידים שמשפחותיהם באו מארצות אלה כלים להבין את תולדות משפחותיהם, ולפתוח צוהר גם לחבריהם, שמשפחותיהם באו מארצות הנצרות, להכיר דפים בהיסטוריה של אזור תרבותי אחר. הספר נועד לספר לאלה ואלה לא רק מה קרה ליהודים אלא גם מה אירע אגב כך למוסלמים, אנשי חברת הרוב בארצות אלה.

ואולם משניגשתי לכתוב את הספר חשתי שאם אנסה לגולל את סיפורן של כל ארצות האסלאם ושל כל יהודיהן, מרוב עצים לא יראו את היער והתבשיל עלול להקדית. לכן העדפתי להתמקד בארץ אחת – תוניסיה. בארץ זו חיו אוכלוסיות מוסלמיות ויהודיות מגוונות, וסיפורן התרבותי עשיר דיו בכדי להעלות נקודות מוצא להרחבת ההיכרות עם מיעוטים יהודיים אחרים בארצות האסלאם, מתימן ועד תורכיה, ממרוקו ועד איראן. עם זאת, לא אמנע מלהתייחס לארצות אחרות, ואעשה זאת במיוחד לגבי התקופה שבין שתי מלחמות העולם.

לישראלים יש עניין מיוחד בסיפורם של יהודי תוניסיה, סיפור המתרחש בתוך סביבה מוסלמית ערבית. אחרי ככלות הכול העולם המוסלמי מקיף אותנו, ואנו חולקים עם הערבים ארץ אחת. אמנם בין ישראל של תחילת המאה ה-21 ובין תוניסיה של שלהי המאה ה-19 וראשית המאה ה-20, התקופה שבה מתמקד הספר, מפרידים פערים גדולים, של מקום ושל זמן. ובכל זאת לרבים מן הנושאים שיעלו בו יש זיקה לבעיות המטרידות את הישראלים היום: מה היו נקודות המפגש התרבותיות בין היהודים לערבים המוסלמים בעבר? כיצד התפתח מפגש זה בדורות האחרונים? האם חלה התקרבות בין היהודים למוסלמים לפני ההתפרצות העזה של הסכסוך הערבי-הישראלי בשנת 1948, או שהם התרחקו אלה מאלה כבר לפני כן? שאלה נוספת נוגעת למה שאנו נוהגים לכנות "הבעיה העדתית" – בעיית היחסים הלא-שוויוניים בין יוצאי אירופה ליוצאי ארצות האסלאם. האם

זו בעיה ששורשיה במציאות הישראלית בלבד? או אולי ניתן למצוא לה מקבילות ושורשים בארצות מוצאם של המזרחים, באסיה ובאפריקה? ועוד שאלה המתעוררת מתולדות יהודי תוניסיה: האם יש קשר בין תרבות להגירה? תוניסיה היא מארצות ערב הבודדות שבהן לא היה רוב למהגרים מן המדינה לישראל דווקא. כמחצית מיהודי תוניסיה עלו לארץ, אך השאר היגרו לארצות אחרות, במיוחד לצרפת. מדוע חל פיצול שכזה ביעדי ההגירה של יהודי תוניסיה? מדוע לא בחרו כולם ביעד אחד? האם יש לכך קשר להיסטוריה התרבותית שלהם?

נסתפק בשאלות אלה וניגש לגופו של הספר. את סיפורם הכללי של יהודי תוניסיה השתדלתי לפרוט לסיפורים אישיים. גיבורו של הסיפור הראשון, הזמר נסים סרוסי, מופיע מעת לעת על מרקע הטלוויזיה. אם אינכם מכירים אותו, קרוב לוודאי שהורכם שמעו את שמעו, שכן הוא שייך לדור שלהם. גיבור אחר, אולי המרכזי בספר זה, הוא הסופר אלבר קמי, והוא קשיש מסרוסי. הוא עדיין חי בפריס בשיבה טובה ומשמיע את קולו מעת לעת. גם הוא אולי מוכר להורכם, או להוריהם – סבא וסבתא שלכם. ככלל, לסיפור שאגולל בהמשך הדברים יש גיבורים רבים שעדיין חיים כיום, לאו דווקא בצמרת האמנותית והספרותית. זהו סיפורם של יוצאי ארצות ערב בדורות האחרונים, מסופר מזווית תרבותית ומן האספקלריה של ארץ אחת. רבים מן העולים מארצות האסלאם עדיין חיים בינינו. תקוותי שהם ימצאו בספר זה הדים לתולדות קהילותיהם, כפי ששמעו או כפי שהכירו בעצמם.

תודות

ספר זה הוא גלגולו האחרון של פרק על תרבותם של יהודי תוניסיה שנכתב לבקשתם של אנשי המרכז להוראת מדעי היהדות באוניברסיטה העברית בירושלים. אני אסיר תודה לחברי צוות המרכז, פרופ' עמנואל אטקס, הגב' יונינה פלורסהיים והגב' יעל שנקר על הערותיהם לגרסאותיו הראשונות של אותו פרק. תודה גדולה אני חייב למר מיכאל ירון על עידודו להרחיב את הדברים לכדי ספר.

בכתיבת גרסה קצרה זו של היסטוריה יהודית אזורית נשענתי כמובן רבות על מחקריהם של עמיתי, ובמיוחד אלו שכתבו על תוניסיה. הואיל והספר איננו כולל הפניות, אני חש חובה מיוחדת לציין את תרומת מחקריהם של פול סבאג ואברהם הטל, ד"ר חיים סעדון, פרופ' יוסף שטרית, פרופ' יוסף טובי והגב' צביה טובי. מר אברהם הטל סייע לי, כדרכו תמיד, במידע ובעצה, מעבר לתרומתו הביבליוגרפית והמחקרית; כן סייע לי מר קלוד סיטבון.

תלמידי מר סעדיה אנקרי נאות להיות קוראו הראשון של הספר ולתגובתו הייתה לדידי חשיבות רבה וכפולה, בהיותו גם מורה בתיכון וגם יוצא תוניסיה. לבחירת האיורים נעזרתי באוסף "מפעל התיעוד – יהודי ארצות האסלאם" באוניברסיטת תל-אביב ובעובדיו, מר שוקי אקר, מר יובל חרובי ומר שאול גרסיה. במלאכת איתור האיורים נעזרתי גם בצוות המרכז לתיעוד חזותי של בית התפוצות בראשותה של הגב' ציפי רוזן.

להפקתו של ספר זה נרתם הצוות המקצועי של מרכז זלמן שזר, בהנהלתו של מר צבי יקותיאל. מר יחזקאל חובב שקד על על העריכה וההתקנה והנעים את העבודה בשלבים האחרונים והקדחתניים של ההוצאה לאור, והגב' סיגל כהן טיפלה במהירות ובמיומנות באיורים הרבים שבספר. ראובן ותמר סופר הכינו את המפות המלוות ספר זה. לכולם תודה.

לבסוף, על המחבר מוטל נטל הכתיבה, והוא נושא באחריות לכל השגיאות. בני משפחתי הקרובים נשאו בעול המאמץ עמי, תמכו ועודדו. תודה למשפחה כולה, ובמיוחד לרעייתי נדין, השותפה העיקרית לנשיאה בעול.

פרק ראשון

סיפורו של ניסים סרוסי

ניסים סרוסי הוא מאבות הרוק הישראלי. הוא עלה לישראל מתוניסיה בשנת 1962, כשהיה נער בן ארבע־עשרה. בזמן שהתפרסם ונעשה אליל זמר, בשנות השבעים, פרסם חוברת קטנה שבה הציג את עצמו כך:

השם: ניסים סרוסי

תאריך לידה: 15.4.1948

הורוסקופ: טלה

ארץ לידה: תוניסיה (צפאקס)

עיר מגורים: רחובות

מצב משפחתי: נשוי

מקצוע: זמר ומוסיקאי־מלחין

צבע שיער: חום כהה

צבע עיניים: חום

תחביבים: כדורגל ומכבי תל־אביב בגביע אירופה בכדורסל

בראיון שערכה עמו צורית חפר בשנת 1999, כעשרים וחמש שנים אחר כך, סיפר ניסים סרוסי על חייה של משפחתו בתוניסיה לפני שעלתה לישראל. הוא סיפר שמשפחתו מנתה עשר נפשות – שישה בנים, שתי בנות והורים. על חינוכם של הוריו סיפר ניסים: "אמא לא הייתה בבית ספר אף פעם. היא גרה בכף, עיר בהרים [בצפון תוניסיה], שם מזג האוויר קר... והסבא שלי לא נתן לה לצאת מהבית בגלל הערבים. לכן היא למדה תפירה במקום ללכת לבית הספר. אבא כותב וקורא צרפתית, למד בבית ספר... אז הייתה תקופה שהגברים למדו והנשים נשארו בבית".

בבית, סיפר ניסים, דיברו ערבית־תוניסאית וקצת צרפתית. הילדים הבוגרים למדו כולם בבית ספר של אליאנס, "כל ישראל חברים", ששפת הלימוד העיקרית בו הייתה צרפתית, אך למדו בו גם עברית:

סיפור תרבות קורע צוהר להיסטוריה התרבותית של יהודי ארצות האסלאם בתקופה המודרנית. הוא מתמקד בארץ אחת, תוניסיה, ובסיפוריהם האישיים של סופר בעל שם עולמי, אלבר ממי, של זמרת ידועה שנרצחה בדמי ימיה, חביבה מסיכה, של זמר רוק ישראלי, נסים סרוסי, ושל גיבורים נוספים, ששמותיהם צללו לתהום הנשייה אך הם מילאו בדורם תפקיד חשוב. מבעד לכל אלה עומד המחבר על התמורות שחלו בעולמם של יהודי תוניסיה למן הכיבוש הצרפתי (1881) ועד יציאתה ממנה וקבלת העצמאות (1956) והגירת היהודים לישראל ולצרפת. גורלם של יהודי תוניסיה משמש נקודת מוצא להיכרות עם תולדות היהודים בארצות האסלאם, ממרוקו ולוב ועד תימן ועיראק.

לרבים מן הנושאים העולים בספר יש זיקה לבעיות המטרידות את תושבי ישראל כיום. שאלה אחת הנדונה בספר נוגעת ליחסים בין היהודים לשכניהם: מדוע התרחקו יהודי תוניסיה מן הסביבה המוסלמית הערבית שבה ישבו זה מאות בשנים ואת תרבותה חלקו עם שכניהם? שאלה אחרת נוגעת ליחסים שבין היהודים לבין עצמם: האם שורשי "הבעיה העדתית" נעוצים במציאות הישראלית בלבד, או שניתן למצוא לה מקבילות ושורשים בארצות המוצא של העולים, באסיה ובאפריקה? רבים מן העולים עדיין חיים בינינו והם בוודאי ימצאו בספר הדר לתולדות קהילותיהם, אך הספר מכוון במיוחד לדור הצעיר. צרכיה של מערכת החינוך, שלה נועד הספר במקורו, הולידו ספר חדשני זה.

המחבר, ד"ר ירון צור, הוא מרצה בכיר בחוג לתולדות עם ישראל באוניברסיטת תל-אביב. הוא ממייסדי האוניברסיטה הפתוחה, ובמסגרתה חיבר את הקורסים 'יהודים בעידן של תמורות' וקורס מבוא כללי לתולדות היהודים בתקופה המודרנית ו'יהודים בין מוסלמים: מבוא לתולדות היהודים בארצות האסלאם בתקופה המודרנית, 1750-1914'. ספרו 'קהילה קרועה: יהודי מרוקו והלאומיות, 1943-1954', זכה בפרס שזר לשנת 2002.

על העטיפה: מוזס לוי, שכונת היהודים בתוניס (1940). מוזס לוי נולד בתוניס (1885) ונפטר בוויארג'ו, איטליה, בשנת 1968.

0 01850000500 5
185-500 דאנאקוד

מחיר מומלץ לצרכן 41.30 ש"ח

עיצוב העטיפה: סטודיו מירה קידר